Testament Newydd ein Arglwydd IESV CHRIST.

W. ALUN MATHIAS yn cyfri'r copïau

YN RHIFYN diwethaf *Y Casglwr* (Mawrth 1990) cyhoeddwyd erthygl fer dan y teitl 'Geiriau'r bywyd yn Gymraeg' yn ymwneud â Thestament Newydd William Salesbury, 1567.

Cyfeirir yno at y copi o'r Testament a brynwyd gan y Parchedig Dafydd Wyn Wiliam yn arwerthiant Bonhams fis Tachwedd diwethaf, ac yna dywedir 'Gan gynnwys y copi yma ni wyddom am fwy na saith ar hugain o'r Testament yma.' Rhoddir ychydig o wybodaeth am y copïau hyn a diweddir trwy ddweud 'Buasai'n dda gennym glywed os gŵyr rhywun am ychwaneg o gopïau'.

Mae'n ddiamau y daw gwybodaeth am gryn nifer o gopïau ychwanegol o'r Testament mewn ymateb i'r apêl hon. Nodaf yn nes ymlaen y copïau y deuthum i yn bersonol i wybod amdanynt wrth ymchwilio i weithgarwch llenyddol William Salesbury.

Ond hoffwn yn gyntaf sôn yn fyr am rai o'r ymdrechion a wnaed cyn hyn i lunio rhestrau o'r copïau a oedd wedi goroesi o Destament Salesbury.

Cyn belled yn ôl a'r flwyddyn 1878 fe ymddangosodd nodyn i'r un perwyl yn union ag erthygl *Y Casglwr*. Yn rhifyn Tachwedd 27, 1878 o *Bye-Gones* cyhoeddwyd nodyn gan 'E.B.', sef Edward Breese, yr hynafiaethydd a'r casglwr llyfrau, yn rhestru deuddeg copi o Destament Salesbury ac yn gwahodd darllenwyr i roi gwybodaeth am unrhyw gopïau eraill y digwyddent wybod amdanynt.

Ymatebwyd i'w gais gan nifer o gyfranwyr, ac yn rhifyn Mawrth 19, 1879 yr oedd Breese mewn safle i ddatgan fod gwybodaeth ganddo erbyn hyn am chwe chopi ychwanegol.

Daeth un copi pellach i'r golwg erbyn rhifyn Ebrill 12. Cyfanswm y copïau yr oedd gwybodaeth amdanynt erbyn Ebrill 1879, felly, oedd pedwar ar bymtheg.

Fe'm temtir yn y fan yma i ddweud gair yn fyr am un o'r copïau a gynhwyswyd ymhlith y pedwar copi ar bymtheg, sef y copi a oedd y pryd hwnnw yn eiddo i'r casglwr llyfrau enwog E.R.G. Salisbury — rhif 13 yn rhestr Breese.

* * *

YN 1886 prynwyd casgliad gwerthfawr E.R.G. Salisbury o lyfrau ar Gymru a'r gororau gan Goleg Prifathrofaol Deheudir Cymru a Mynwy (fel y gelwid y sefydliad y pryd hwnnw), ond gwaetha'r modd nid oedd Testament Salesbury ymhlith y cyfrolau a ddaeth i Gaerdydd. Fel yr eglurir gan J. Hubert Morgan yn *Y Llenor* xvi (1937), i feddiant Llyfrgell John Rylands, Manceinion, yr aeth y copi hardd a fuasai ym meddiant E.R.G. Salisbury.

Yn y flwyddyn 1891 daeth dau lyfr o'r wasg yn adrodd hanes bywyd ac amserau'r Esgob William Morgan. Y naill oedd *Life and Times of Bishop William Morgan* gan William Hughes, a'r llall oedd *Bywyd ac Amserau yr Esgob Morgan* gan Charles Ashton.

Y mae'r ddau awdur fel ei gilydd yn rhestru'r holl gopïau y gwyddent amdanynt o Destament Salesbury a hefyd o Feibl yr Esgob Morgan, 1588, ac o Feibl yr Esgob Parry, 1620.

Ni ellir llai nag edmygu dygnwch Charles Ashton. Er mwyn llunio rhestrau a oedd mor gyflawn ag a oedd bosib fe fu'n gohebu ag oddeutu dau gant o lenorion, hynafiaethwyr a chasglwyr llyfrau yng Nghymru a Lloegr.

Un ar bymtheg yn unig o gopïau o Destament Salesbury a gofnodir gan Hughes, ond llwyddodd Ashton i gasglu gwybodaeth am naw ar hugain o gopïau.

Mewn troednodyn a welir ar dud. 324 yn ei lyfr cyfeiria at gopi ychwanegol yr oedd wedi dod i wybod amdano ar ôl paratoi'r rhestr wreiddiol. Dyna felly godi'r cyfanswm i ddeg ar hugain o gopïau.

* * *

GYDA threigl y blynyddoedd daethpwyd i wybod am fwy fyth o gopïau o Destament 1567. Yn dilyn y llyfryddiaeth feiblaidd werthfawr a baratowyd gan James Ifano Jones ac a gynhwyswyd gan John Ballinger yn *The Bible in Wales* (1906), rhoddir rhestr o berchenogion y gwahanol argraffiadau o'r cyfrolau a ddisgrifir yn y llyfryddiaeth.

Nid yw'r sawl a oedd yn gyfrifol am y rhestr (sef Ifano yn ôl pob tebyg) yn honni fod ei restr o berchenogion yn un gyflawn. Ebr ef: 'It does not pretend to be a complete census of owners of even the rare editions'.

Y syndod yw darganfod fod ei restr yn cynnwys cyfeiriadau at gynifer â chwech a deugain o gopïau o Destament Salesbury, a hyn, cofier, mewn dyddiau pan oedd llawer iawn ohonynt yn dal i fod ym meddiant casglwyr preifat.

Efallai y dylwn ddweud imi sylwi ar un enghraifft o gambriodoli yn y rhestr. Nodir fod copi o Destament Salesbury yng Ngholeg y Brifysgol, Caerdydd. Ond nid oes copi erioed wedi bod ym meddiant y coleg hwnnw.

Megis y digwyddodd yn hanes copi E.R.G. Salisbury o Destament William Salesbury, aeth mwy a mwy o'r copïau a fuasai gynt yn eiddo perchenogion preifat i feddiant llyfrgelloedd sefydliadol.

Erbyn heddiw mae mwy o lawer o gopïau mewn llyfrgelloedd o'r fath nag sydd i'w cael mewn dwylo preifat. Isod rhof restr o'r llyfrgelloedd sy'n hysbys i mi lle y ceir copi neu gopïau o Destament 1567.

Un copi a gedwir ymhob un oni nodir yn wahanol. (Hwyrach y dylwn ddweud fod amryw o'r copïau hyn wedi eu cofnodi gennyf mewn erthygl ar weithiau William Salesbury a ymddangosodd yn *Journal of the Welsh Bibliography Society*, Gorffennaf 1952.)

CYMRU

Llyfrgell Genedlaethol Cymru, Aberystwyth — 13

Llyfrgell Coleg Prifysgol Gogledd Cymru, Bangor — 6

Llyfrgell Sir De Morgannwg, Caerdydd — 2

Llyfrgell Sir Gorllewin Morgannwg, Abertawe

Llyfrgell Eglwys Gadeiriol Llanelwy

Amgueddfa Caerfyrddin, Abergwili

LLOEGR

Y Llyfrgell Brydeinig, Llundain

Llyfrgell Plas Lambeth, Llundain

Llyfrgell John Rylands, Manceinion

Llyfrgell Prifysgol Caergrawnt — 4

Llyfrgell Coleg Clare, Caergrawnt

Llyfrgell Parker, Coleg Corff Crist, Caergrawnt

Llyfrgell Bodley, Rhydychen

Llyfrgell Coleg Iesu, Rhydychen — 2

Llyfrgell Eglwys Gadeiriol Henffordd

Llyfrgell Eglwys Gadeiriol Lincoln

Llyfrgell Eglwys Gadeiriol Wells

YR ALBAN

Llyfrgell Genedlaethol yr Alban, Caeredin

UNOL DALEITHIAU AMERICA

Llyfrgell Prifysgol Harvard, Cambridge, Mass

Llyfrgell H.E. Huntington, San Marino, Cal.

Llyfrgell Pierpont Morgan, Efrog Newydd

Llyfrgell Newberry, Chicago, Ill.

Llyfrgell Scheide, Prifysgol Princeton, N.J.

Llyfrgell Prifysgol Texas, Austin, Tex.

* * *

AMHOSIBL dweud faint o gopïau o'r Testament Newydd gwreiddiol sydd ar gael a chadw heddiw mewn dwylo preifat. Fel y gwelwyd yn barod, mae un copi ym meddiant y Parchedig Dafydd Wyn Wiliam.

Mae gennyf innau gopi hefyd. Fe'i prynais 'nôl yn 1952 gan J.R. Morris, y llyfrwerthwr o Gaernarfon, am bum punt. Brysiaf i egluro mai copi anghyflawn ydyw: mae llawer o ddalennau ar goll o ddechrau ac o ddiwedd y gyfrol ac mae ambell ddalen o gorff y gwaith yn eisiau hefyd,.

Yr unig gopi arall y gwn i amdano sydd ar gael mewn casgliad preifat yw'r un a gedwir ym maenordy Merthyr Mawr. Mae'n gopi cyflawn ac wedi bod ym meddiant aelodau o deulu Merthyr Mawr ers sawl cenhedlaeth.

Cyfanrif y copïau a nodwyd gennyf uchod yw naw a deugain. Tybir yn gyffredin fod copïau cyflawn o'r Testament Newydd gwreiddiol yn eithriadol o brin. Yn wyneb hyn, credaf ei bod yn werth nodi fod o gwmpas ugain o'r copïau y cyfeiriwyd atynt uchod naill ai'n gopïau cyflawn neu yn ddiffygiol mewn manion yn unig.

Ar y llaw arall, fel y gellid disgwyl, mae rhai copïau mewn cyflwr pur druenus. Efallai mai'r gwaethaf ohonynt o ran ei gyflwr yw copi Llyfrgell Eglwys Gadeiriol Wells: dernynnau o'r testun gwreiddiol yn unig sydd ar gael heddiw.

Nodiadau

1. Copïau Llyfrgell Genedlaethol Cymru. Yn ôl *Y Casglwr*, Mawrth 1990, deg copi a gedwir yn y Llyfrgell Genedlaethol. Ond nid yw'r ffigwr hwnnw yn cynnwys y ddau gopi sy'n perthyn i gasgliad y diweddar Athro G.J. Williams na'r copi a fu gynt yn eiddo i Goleg Coffa'r Annibynwyr.
2. Copïau Coleg Prifysgol Gogledd Cymru. Ymhlith y chwe chopi a gedwir yno y mae tri o gasgliad Beiblau Coleg Diwinyddol y Methodistiaid Calfinaidd yn y Bala ac un o Lyfrgell Eglwys Gadeiriol Bangor. Perthyn y ddau arall i gasgliad cyffredinol Coleg y Brifysgol.
3. Copïau Llyfrgell Prifysgol Caergrawnt. Copïau adnau o eiddo Cymdeithas y Beibl yw dau o'r pedwar copi a gedwir yn y llyfrgell hawlfraint hon.

Dymunaf ddiolch yn gynnes i swyddogion y gwahanol lyfrgelloedd am eu hynawsedd wrth ddelio â'm hymholiadau ac am eu parodrwydd di-ffael i roi manylion i mi am y copïau o'r Testament Newydd a gedwir dan eu gofal.